Покоління киян і приїжджих уявлення не матимуть про те, що відбувалося тут влітку року 1943, коли німецькі фашисти вигнали всіх мешканців з міста, а центральну частину оголосили воєнною зоною і розстрілювали на місці кожну зустрінуту живу душу. Мені розповідав цю історію парубок-інвалід, у якого в будці я пив газовану воду з кизиловим сиропом. У нього була за німців головна явка по Києву для підпільників і партизанів, він знав багато більше, ніж розповідав. Ті малі кияни, які гасають на роликових самокатах київськими вулицями, нехай замисляться і покладуть до серця імена двох своїх товаришів, яким було разом не більше як півтора десятка років. До речі, ця історія має щасливе закінчення, якого не став би ніхто й чекати в такому чортячому пеклі, яким був наш Київ за німецької навали.

* * *

Одного хлопця звали на честь Дзержинського — Феліксом, він був старший, йому пішов десятий рік. Другого, шестирічного, звали Волею — на честь Володимира Ілліча Леніна. Батьки їхні служили офіцерами на кордоні за Львовом, а матері жили в Києві. Хлопці довгий час навіть не знали один одного. їхні мами зустрічалися у військовому магазині й подружилися на тій підставі, що чоловіки служили разом в одній частині. Так трапилося, що мама Фелікса поїхала до свого чоловіка саме перед початком війни, і її застукали там перші дні, коли німці вдерлися через наш кордон. Феліксова мама була при тому, як одною бомбою вбито батьків Фелікса і Волі. Вона повернулася до Києва хвора і зовсім сива, в неї трусилася голова, підгиналися ноги, вона часто втрачала притомність, і її відвезли до лікарні. Фелікс ходив з Волиною мамою туди на побачення, але їм сказали, що їхня хвора вмерла позаминулої ночі. Так і трапилося, що Фелікс узяв постіль, деякі речі, мамину вівчарку Цяцю, оселився у Волиної мами, і вони жили єдиною родиною, працюючи гуртом. Воля стеріг з Цяцею квартиру, а Фелікс з тіткою Сашею їздив трамваєм за місто сапати й підгортати картоплю, ходив на Дніпро з вудкою по рибу.

До Києва наблизилась війна, в Голосіївському лісі безперервно стріляли гармати, трамвай тепер їздив просто на фронт, городи були всі попсовані танками й мінами. Пора було евакуюватися з міста, але Волине мати несподівано захворіла на запалення легенів (вона будувала на Хрещатику барикади), її не могли в такому стані покласти на машину.

Товариші, які знали їхніх батьків, залишили Феліксові і Волі деяких ліків, борошна, сала, цукру, крупів і поїхали за Дніпро, сказавши, що швидко повернуться.

Спочатку Волину маму доглядала сусідка, але потім Фелікс помітив, що сусідка потроху забирає до себе їхні продукти, і одного дня не пустив сусідки на поріг, перебравши догляд за тіткою Сашею на себе одного. Сусідка спробувала була сваритися, але Цяця тільки підійшла до неї — і сусідка зникла. Перших днів у них ще був термометр, і Фелікс записував температуру, але швидко Воля ненавмисне розбив термометра, коли струшував, і температуру стали міряти, прикладаючи руки до чола хворої. За цих складних обставин Воля був уже розсудливий, зовсім не плакав, ще й заспокоював Фелікса, який удався гарячий, імпульсивний і не вмів себе стримувати.

Війна насунулась на самий Київ. Останні червоноармійці перейшли Дніпро. На вулицях заревли німецькі марші, і по квартирах стали ходити фашисти. Вони розстрілювали, кого хотіли, а декого забирали з собою. Сусідка привела до хворої тітки Саші двох німців, але Фелікс став на порозі і не пустив. Він знав трохи німецьку мову ще з дитячого садка і сказав німцям, що в квартирі висипний тиф і заходити не можна. А тоді сусідка почала щось верещати, кричати на Фелікса і називати його комуністом. Фелікс мовчки дивився в холодні німцеві очі і ні разу не зморгнув. "Вона дурна,— сказав він німцеві,— як я можу бути комуністом, коли мені тільки дев’ять років?"

Німці насильно взяли з собою Цяцю і не зайшли до квартири. Того ж самого дня Фелікс і Воля побачили, що їхній хворій стало трохи краще.

Через три дні гітлерівці почали палити і висаджувати в повітря Хрещатик. Вогняні страшні птахи пролітали через будинок, в якому жили Фелікс, Воля і тітка Саша. Земля під будинком так шарпалася й стогнала, ніби глибоко під Києвом народжувався вулкан. Всі люди вибігали з палаючих будинків, одежа на людях горіла, вони бігли до скверів та бульварів і ставали під дерева з листям. Діти зовсім не плакали, бо були налякані вогнем, який повстав над цілим Хрещатиком, а дорослі голосно ридали й гукали своїх рідних, сльози в них були чорні, бо сажа й попіл літали в повітрі хмарою, і здавалося, що прийшов останній час землі.

Але, на щастя, вогонь і вибухи, дійшовши до кварталу, де жила Волина мама, зупинилися. Так і залишився один бік вулиці згорілий, а другий цілий, тільки з побитими шибками, засипаний сажею. Волина мама зовсім одужала й боялася вийти на вулицю, але через кілька днів вона вийшла разом з обома хлопцями, щоб піти на Лук’янівку. Там мешкала її знайома лікарка, яка напевно дасть їй що-небудь від серця. Вийшли на Іринінську, а тоді Рейтерську, щоб не йти великими вулицями,— дійшли до Сінного базару і звернули по Львівській.

Цією вулицею рухалось безліч люду, і Воля спитав у мами, чи це не демонстрація, бо в нього ще був на пам’яті останній перед війною Першотравень, коли вулиці були повні людей, дітям давали солодкі подарунки й новенькі прапорці на пахучих держачках. Мама нічого не відповіла Волі на запитання, а Фелікс, мабуть, і сам нічого не знав. Демонстрація була чудна, ніхто з людей не співав і не сміявся, ніде не грала музика, хто йшов з чемоданами, хто з мішком, хто ніс ковдру й подушку, діти штовхали візки з бідними речами, бігли маленькі собачки, тулились до ніг і теж зовсім не подавали голосу. Жінки, які не йшли, а стояли на тротуарах, плакали й прощалися з тими, хто йшов.

— Вони не знають, куди йдуть,— про себе сказала Волина мама і чомусь погладила Волю по голові так, що Волі схотілось заплакати від якогось неясного передчуття.

На Лук’янівці людей було на вулиці ще більше, вони йшли бруком від тротуару до тротуару. Двоє чиїхось хлопців, обнявши з обох боків, вели старезного діда з довгою білою бородою. Дівчинка штовхала перед себе дитячий возик, на якому сиділа її хвора мама. За возиком бігла кицька й нявчала, щоб її взяли з собою. Німці, які проходили близько, наступали навмисно всім на ноги й голосно реготали.

Пішов дощ. Але на нього ніхто не звертав уваги. Лікарка, до якої йшла Волина мама, жила навпроти базару в бідному домі. І її не треба було шукати, бо вона сиділа просто на тротуарі коло розкладушки, на якій лежав її паралізований чоловік. На одній нозі в нього був черевик, а друга нога зовсім боса. Він лежав укритий від дощу замість ковдри — скатертиною з вишитими квіточками. Тітка Саша привіталася до лікарки, але стара не хотіла її нізащо впізнати, бо зовсім була неначе не при собі. Нарешті вона спромоглася заплакати й плакала довго. їй стало тоді легше дихати, вона впізнала Волину маму й поцілувала їй руку. "Що ви робите, доктор?" — скрикнула тітка Саша, не знаючи, куди діти поціловану руку. "Всі на Сирець,— сказала лікарка,— і ніхто не повертається. Ми лежимо під дощем два дні, чути од Бабиного Яру густу стрілянину й вибухи, чекаємо, доки прийдуть і за нами, а вам спасибі, що не побоялися підійти".

Люди все сунули й сунули на Дорогожицьку. Крізь густий осінній дощ часом пробивалося сонце. Ось до Волі підбігла дівчинка маленька, кучерявенька і з голосним плачем стала питати, де її мама. Волі стало жалко дівчинки, він попросив свою маму взяти дівчинку жити, доки знайдеться її власна мама. Але мама дівчинки сама вже шукала доню, схопила на руки і кинулася наздоганяти когось на шляху до Бабиного Яру.

Лікарка попросила тітку Сашу зайти до її кімнати й пошукати там у буфеті за дощечкою порошків. Воля пішов з мамою до кімнати лікарки, а Фелікс залишився на вулиці. Кімната була зовсім розруйнована, наче тут давно ніхто не жив. На підлозі валялися подерті подушки, розбиті портрети, книжки, череп’я з посуду. "Це, мабуть, бандити наробили",—

сказав Воля. Мама звеліла йому мовчати і взялася шукати порошки. Вона насилу їх знайшла й винесла лікарці. Лікарка схопила їх в обидві руки й дуже зраділа. "Дай боже, щоб вам теж хтось допоміг в останню вашу хвилину. Тепер ми з чоловіком не чекатимемо так довго, вип’ємо порошки, і все..." Волина мама хотіла забрати порошки назад, вона не знала, що це була отрута, але лікарка не дала. "Спасибі вам, добра людино,— ледве чутно промовив чоловік лікарки, про якого Фелікс подумав, що він уже неживий,— тільки покладіть її зі мною поруч..." Волина мама з допомогою Фелікса стала підводити лікарку, і тільки встигли вони покласти її на ліжко, як налетів якийсь тип і став бити їх нагайкою по чім попало.

Коли Фелікс і Воля з мамою повернулися додому, була ніч і зробилося так страшно, наче навкруги чигали самі бандити, шумів густий-прегустий ліс — і ніякої міліції поблизу. Та, правда, так воно й було. Тітка Саша цілу ніч плакала, це Фелікс чув виразно, і згадувала свого чоловіка, який загинув од німецької бомби разом з його, Фелікса, власним батьком. Тітка Саша цілу ніч палила папери і сказала Феліксу, щоб він не забував, хто був його батько, а німців все одно виженуть. Потім тітка Саша вийняла на паркеті дощечку, виколупала там ямку ножем і запхнула туди радянські документи. Фелікс дивився і примічав, і часом він впадав у сон, і йому все снилося, як вони йшли Львівською на Лук’янівку. І ось німець якийсь веде на повідку Цяцю, а Цяця рветься до Фелікса, кусає німця за руки, і Фелікс прокидається коло тітки Саші, а потім знову — то засне, то прокинеться, аж поки йому стало все снитися: і сам сон і просинання. Так тривало до ранку, поки Фелікс добре виспався.

З того дня тітка Саша змінилася й стала не похожею на людину, якою була до війни. Вона кудись надовго ходила, а раз не приходила цілий тиждень. Часто до неї забігали люди, коротко спали, зникали тихо й хутко. Тітка Саша казала сусідам, що працює на німецькій кухні, і приносила дітям залишки від обідів. На квартиру до них поставили двох німців з місцевого гарнізону, які поправлялися перед відправкою на фронт — кудись під Харків. Німці цілком зайняли їхню єдину кімнату і

наплодили безліч вошей. Фелікс часто сидів і спостерігав чужих людей, зовсім не признаючися, що знає більше, ніж двоє-троє німецьких слів. Він весь час кипів у своїй зненависті до вбивць батька і часто ховав очі, щоб німці чогось не помітили.

А Воля швидко знайшов з німцями спільну мову, ті навіть робили спроби погладити його біляву голівку, хоч хлопчик спокійно й поважно щоразу виривався й біг щось своє робити. Фелікс ніяк не впізнавав Волі, невже він забув про ненависть? Але Воля лагідно посміхався до Фелікса і все розпитував німців, як працює їхній автомат. Німці реготали й показували, а Воля, наморщивши чоло, намагався все зрозуміти. Однієї ночі Фелікс, який спав разом з Волею, прокинувся від того, що йому стало холодно в бік, і він встиг схопити Волю, коли той націлявся з автомата на німців, що спали. Волю зрадив його спокій, він плакав і кусався, але Фелікс поклав його силою на ліжко, ліг сам і до ранку під ковдрою шепотів на вухо Волі різні свої плани, аж доки не поснули обидва.

Німці були люди нудні й брудні. Вони ваксували й чистили чоботи, самі прасували мундири, полюбляли блискучі ґудзики, значки, нашивки, до каски стромляли квітку, морди уважно й часто голили, мастили кремом, оббризкували парфумами. Під сорочками ж на голому тілі вони носили бруднющі фуфайки, повні нужі. Німці прудилися вечорами коло розпеченої аж червоної пічки, ловили навпомацки під фуфайкою кузку і потім кидали її просто на підлогу, не турбуючись про дальшу її долю і приказуючи щоразу: "Пахтизан!" Жерли німці, як свині, жерли так, наче наїдалися до кінця життя, неймовірно псували повітря і вважали це ознакою вищої раси.

Часто німець прокидався серед ночі, помацки відрізав собі шматок м’яса чи сала, хліб — і плямкав цілу годину, доки знову засинав. Вдень постояльці їли не менше п’яти разів,— Фелікс і Воля міркували між собою, як це можна було так багато їсти і не луснути. Вечорами німці запалювали гнотика в коробочці з парафіном, вечеряли, пили ром і французькі вина, потім співали, як дурні бики. Один розповідав другому,

який він ще хворий, а його женуть знову на фронт; він послав додому тільки вісім посилок з цього Києва, і сльози сипалися з банькатих фріцових очей. Фріц сьорбав носом і хлипав, і приказував, і аж сякався од свого арійського смутку.

Одного разу, коли фріци пішли, а Воля ще спав,— Фелікс попросив тітку Сашу вислухати, що він почув від німців. "А цікаве?" — спитала тітка Саша. Фелікс розповів, як німці розмовляли поміж себе про те, що в комендатурі стурбовані наявністю київського підпілля, що партизани знахабніли вкрай, що на базарі є перекупка, яка приймає людей і дає їм явки, що зроблено перші кроки і сьогодні буде результат. Ніхто не втече, так обкручено. "А чому це ти мені розповідаєш, Феліксе?" — запитала тітка Саша чи то жартома, чи то стурбовано. Фелікс не одповів їй і слова й одвернувся,— нехай ці дорослі думають, що він нічого не знає й не помічає. А ввечері (пізно-пізно), коли тітка Саша повернулась додому (Фелікс ніяк не міг її дочекатися), вона обняла Фелікса і міцно-міцно поцілувала. "Спасибі, маленький,— сказала вона на вухо,— ти врятував чимало людей, один тільки загинув, а могло б більше".

Німці-постояльці, нарешті, поїхали на фронт, наплакавшись досхочу, а Воля показав потім Феліксові цілу сумку патронів, які він взяв у фріців. Фелікс дуже сердився й викинув патрони. Щодня ходила тітка Саша з дому і завжди поверталася назад, та одного разу пішла й не повернулася. Діти чекали її день, і два дні, і декаду, і ще тиждень, а її не було. Фелікс замкнув Волю в кімнаті, сам пішов шукати тітку. Він обійшов ті їдальні, де вона раніше працювала, побував на базарі — на одному і на другому. Придивився до перекупок, намагаючись розпізнати ту, яка дає таємничі "явки". Але перекупки були всі схожі, ні до однієї Фелікс не наважився підійти й спитати про тітку Сашу і тільки ходив-ходив. Аж його одна жінка налаяла, подумавши про нього, що він хоче її обікрасти. Тітка Саша зникла так, що, мабуть, назавжди.

Минуло ще з місяць. Тітки Саші не було, діти голодували й дуже мерзли. Фелікс спробував торгувати, але в нього нічого не вийшло: німці забрали в нього речі і гроші. Пшоно і крупи давно скінчилися. Тепер

Воля брав маленьке цеберко з консервної банки, йшов до їдальні і стояв під дверима мовчки, не підводячи ні на кого очей. Якась із жінок, що служили там, не витримувала й наливала йому повно помий з усіх тарілок, і Воля йшов додому з їжею. Черевики його розлізлися. Фелікс обмотував йому ноги папером і обв’язував бинтами, які знаходив під лазаретом. Коли Воля приносив цеберко з помиями, Фелікс уже був дома з оберемком дощечок, стружок, галузок. Пічка вже пашіла, цеберко ставили зверху, щоб воно закипіло як слід. По обіді Фелікс брав Волю за руку й водив гуляти, щоб більше дихати свіжим повітрям. "Ми тепер, мабуть, самісінькі-самі,— казав Воля,— аж доки не прийдуть наші".

Красива зима впала на Золотоворітський сквер. Кожна гілочка на деревах була біла, наче її обмальовано білою фарбою або обсипано кожну цукровою пудрою. Фелікс і Воля сиділи самі на лавочці, їм було дуже холодно, мороз залазив у кожну кісточку на руках та ногах. Колись вони на цьому ж місці сиділи разом з мамами, а іноді й з татами. Здавалося, що треба ще трохи пересидіти і перетерпіти мороз, щоб, нарешті, прийшло сподіване чудо і зробилось тепло, і встали б веселкою над фонтаном дрібнісінькі бризки, і мама взяла б за пальчики й сказала: "Бр, які холодні!"

Ідуть Воля і Фелікс додому, а в самих жевріє ще надія, що не марно вони залишили ключа на старому місці, що єдина їхня мама вже повернулася й чекає на них, і хай би не принесла нічого поїсти, аби вже ніколи-ніколи не залишала їх самих у таку холодну зиму.

Ось і будинок. Темні сходи, затоптані снігом, на дверях намерзла крига, холодний протяг наскрізь прохоплює одежу. В кімнаті хтось є: крізь шибку над дверима блимає світло, чути чиюсь мову. "Мама!"— гукає Воля і щодуху шарпає двері, забігає до кімнати. Слідом за ним заходить Фелікс, обтрушуючи ноги од снігу. Але в їхній кімнаті сидить коло свічки не мама Волина, а товстий німець, п’є горілку і наспівує. На очах його окуляри з товстими скельцями, на пальцях — багато

ластовиння і перснів, на щоках і на носі теж таке ластовиння, наче його хтось намалював рудою фарбою, на голові — руде волосся їжаком.

"Назад! — гавкнув на них німець.— Вийдіть до коридора і постукайте". Фелікс і Воля вийшли з кімнати, стали під дверима. "Я не буду стукати,— сказав Фелікс,— це наша кімната!" Але Воля заспокоїв його й тихенько постукав пальчиком у холодні двері. "Хто там?" — гукнув німець. "Ми тут живемо,— подав голос Воля,— це наша кімната". Німець не відповів, і хлопці довго мерзли під дверима. Нарешті фріц пустив їх, поставив перед собою і став розпитувати, що вони за одні. Він говорив російською мовою, але був п’яний і примушував кілька разів повторювати одне й те саме слово. Фелікс сказав, що батьки їхні на фронті, а мам немає. Німець почав кричати на них і запитувати, чому їхні батьки не здаються під Сталинградом,— адже справу їхню програно, армії — капут, промисловість знищено, чому вони досі тримаються, прокляті дикуни?

Фелікс і Воля з радістю це слухали, їм ставало тепло від однієї думки про те, чого німець так сердиться. Потім фріц почав ревти й змушувати дітей йому підспівувати. Пісня була така огидна, що хлопці ледве розтуляли рота, а потім, не змовляючись, під гавкіт і виття фріца підспівували йому вже не німецької, а своєї: "Щоби тіло і душа були молоді, були молоді, загартуйся, як сталь!" Нарешті фріц, який після кожного куплета перехиляв чарку, мабуть, уявив собі, що він під Сталінградом, а ці бідні діти — радянське військо. Він почав кричати, загрожувати револьвером, вимагав капітуляції, примушував дітей маршірувати, лягати, вставати, знущався з них, як хотів. Коли він упав на дитяче ліжко й захропів, діти без сил полягали на килимку під столом, і Фелікс сказав: "Треба тікати звідси далі!"

Німець звався Адольфом і працював на складі. Він потяг туди на другий день Фелікса і наказав переносити якісь важкі банки, ящики, бутлі. За цілий день Фелікс ні разу не присів, у нього крутилася голова, підгиналися ноги, йому дуже хотілося їсти, а Адольф ні разу його не почастував, хоч сам жував безперервно цілісінький день. Фелікс думав

про Волю, як він мерзне в кімнаті, їсть холодні помиї, чекає його, може, з гостинцем. Фелікс хотів вийти з складу і втекти, але коло дверей знадвору стояв вартовий з автоматом, треба було терпіти.

Нарешті, Фелікс зовсім знесилився, впав на якийсь мішок і не міг встати. Він чув, як Адольф гукав на нього, як підійшов і штовхнув ногою, але встати не міг і втратив свідомість. Прокинувся од пекучого холоду, під стелею горіла лампочка, проклятий німець пішов, замкнувши його тут, залишивши напризволяще. Було страшно самому, могли з’явитися пацюки. Що ж, нехай собі фріц буде фріцом, іншого від нього Фелікс і не чекав. Найперше, треба поїсти; коли німець не дав, то Фелікс сам візьме, це не буде ніяка крадіжка. Він нанюхав квашені огірки і з’їв кілька, запиваючи розсолом. Потім надибав сухі, як дощечки, німецькі галети, потім з’їв кілька грудочок цукру, за цукром натрапив ящик з шоколадом. І, певно, шоколад був якийсь особливий, бо Фелікс відчув себе одразу міцним, у нього покращав настрій, він став навіть посміхатись, ходити по складу, як господар, не почуваючи зовсім ніякого страху.

На стіні висіли ходики, і Фелікс побачив, що вже давно почалася ніч. Можна не боятися, що хтось зайде, і оглянути приміщення як слід. Фелікс так і зробив. Певно, тут був колись гараж або майстерня, бо вгорі зі стіни виглядала витяжна труба, закрита кришкою. Під стіною накладено мішків, Фелікс виліз нагору, відхилив кришку (вона була на пружинці) і сказав собі: "Ах ти, проклятий німчуга! Ти думав, що я не втечу?" І поліз просто до труби. Там було дуже тісно, Фелікс довго ліз на череві, а потім труба повертала, попереду з’явилося світло, хлопець підліз і побачив, що труба обламана і кінчається високо над землею. Можна звідси просто падати на землю, там — високо снігу і, мабуть, не дуже твердо. Фелікс висунув голову і став роздивлятись. На небі світив повний місяць, навкруги — кістяки будинків, зруйноване подвір’я. Це був жаданий вихід на волю. Падати в сніг і тікати. А Воля? Ні, він не має права кинути Волю на німця. Фелікс посунувся назад по трубі. Йому перехотілося тікати. Він втече разом з Волею. Раптом він відчув, як його рука потрапила в дірку на трубі. Він пропхав одну руку, голову, другу руку, виліз цілком. Це було горище напівзруйнованого будинку. Фелікс

виглянув у віконце і став примічати, що це за вулиця і як сюди потім потрапити. Віднині вони з Волею були врятовані від голоду: "Ах ти ж чортів фашист",— сказав Фелікс, повернувшися назад до складу, та закутався брезентом і заснув із спокійною душею.

На ранок Адольф розбудив хлопця чоботом у спину й наказав братися до роботи. Він реготав з Фелікса і казав, що замикатиме його тут щоразу, як той лінуватиметься, і його, нарешті, з'їдять пацюки. Увечері Фелікс був разом з Волею і півночі шепотівся з ним у ліжку. А ранком, коли німець ще спав, обидва хлопці потихеньку вибралися з кімнати, пішли шукати собі інше приміщення — далі від німецького ока. їм пощастило серед руїн Хрещатика знайти підвал з грубкою, і вони жили там до весни, палячи грубку тільки вночі, виходили так, щоб не робити стежки до своєї хати по снігу, харчувалися з німецького складу, куди Фелікс залазив через відому трубу.

З весною хлопці ожили. Вони мандрували руїнами Хрещатика та найближчих околиць, знали всі переходи з вулиці на вулицю, засвоїли шляхи через підвали, каналізаційні труби, могли з'являтися скрізь і зникати невідомо куди, могли невидимо проходити вздовж і впоперек весь центр міста. Вони жили в спогадах. Зайшовши до кіно "Зміна", Фелікс і Воля вдавали з себе завзятих кіноманів. "Яка сьогодні картина?"— питав Воля. "Чапаєв",— незмінно відповідав Фелікс. Вони дивилися "Чапаева" безліч разів. Вони сиділи серед руїн під голим небом, бачили чарівний екран і дітей навкруги себе і переживали кожен рух улюбленого героя. Одного разу вони так захопилися цією грою, що ледве встигли сховатися від автоматної черги, яку пустив гітлерівець, почувши голоси серед руїн.

Перед зруйнованим будинком дитячого театру Фелікс і Воля завжди купували уявлене морозиво. Вони довго націлялися на порожнє місце біля стіни, де раніш завжди стояв дідок з морозивом, аж поки цілком ясно не уявляли і дідка, і морозиво, і навіть чергу дітей-покупців. "Мені без черги! — кричав Воля.— Партизанам-орденоносцям — без черги!" Вони купували без черги удаване морозиво, жадібно смоктали його і

заходили до театру. Там, де було колись фойє, басейн із золотими рибками,— вони гуляли, обмінюючись враженнями про свій театр.

— Сьогодні народу багато,— казав Воля,— буде черга коло вішалки.

— Ходімо до зали,— нетерпляче перебиває його Фелікс,— ти завжди любиш заходити після третього дзвінка.

Тільки уламки стін залишилися в залі та покручене горіле залізо, та трава по кутках, купа цегли посередині,— але хлопці бачили інше й жили іншим, їхні душі росли, як молоді деревця, зануривши коріння в землю спогадів, в щасливе минуле, в радянське життя.

Так вони натрапили в своїх мандрах на підвал під спаленою друкарнею. Пролізши між купою іржавих поламаних машин, які попадали крізь стелю з другого поверху, хлопці побачили залізну ляду, привалену цеглою й попелом. Під ляду можна було пролізти, і там був невеликий коридорчик, а далі починався підвал, повний паперу й книжок. Фелікс засвітив сірника й остовпів: просто перед ним був сам Чапаєв з ад’ютантом Петькою. На шапці в Петьки начеплено навскоси червону стрічку. Хлопці так і завмерли коло кіноплаката і швиденько зробили й собі такі стрічки. Таким чином — вони цілком офіціально поробилися чапаєвцями. Тепер ховайся від ворожого світу, коли на твоїй кепці священна чапаєвська відзнака!

Надходила осінь 1943 року. Німці оголосили Київ воєнною зоною й наказали всім виселятися геть. Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика й чекати своїх. Руїни вдруге не горітимуть, а більше їм боятися нічого. Вони вміли проскакувати через облави, то пірнаючи під землю, то ховаючись у німецькому складі, вони були господарями Києва, а фашисти тільки тимчасовим його нещастям. Феліксові спало на думку, як в одній кінокартині революціонери клеїли ночами відозви на стіні, і він, порадившися з Волею, вирішив спробувати й собі. Тільки що було на тих відозвах, він не пам’ятав і малювати не вмів. У підвалі друкарні

лежало чимало різних плакатів, хлопці взяли їх з десяток, зварили клейстеру і однієї ночі скрізь розклеїли в місті. Для початку Фелікс використав плакати Держстраху СРСР — яскраві літери на білому тлі: "Страхуйте своє життя!" Воля вимагав клеїти більш яскраві аркуші, на яких дівчина в червоній хустці подавала червоноармійцеві на довгій паличці привабливе срібне ескімо, а вгорі стояли велетенські крижані літери на тлі оранжевого сонця: "Головморозиво". Та Фелікс не дозволив клеїти такого, і Воля випросив собі одним-однісінький і власноручно причепив його коло будинку поліції.

Німці заметушилися, як од бомби. Одразу всі плакати було здерто, пройшло кілька облав через центральні квартали, а Воля, стоячи з Феліксом на одному горищі, не втримався і кинув згори на німців дві порожніх пляшки. Це піддало фріцам жару, і вони довго обстрілювали будинок, од якого Фелікс і Воля опинилися одразу за цілий квартал. Другої ночі хлопці ще клеїли плакати, на цей раз про правила трамвайного руху і кольорові афіші цирку, де під кожним джигітом, який мчав на коні, Фелікс подописував нерівними літерами: Чапаєв.

Німці стали шукати з собаками. Якось Фелікс і Воля, сидячи в своїм підвалі, почули страшний собачий гавкіт і автоматні черги. Хлопці одразу полізли в цегляний хід, який ішов під сусідні руїни, і готувалися якнайшвидше повзти до своєї постійної криївки: німецького складу. Перебігаючи один двір, хлопці побачили під парканом розстріляну жінку і коло неї малу дівчинку, яка аж зайшлася од плачу. Вона ледве-ледве вміла спинатися на ноги і дибала навколо своєї мами, тримаючись за її нерухоме тіло, часто падаючи обличчям на маму. Воля затримав Фелікса, і вони уважно прислухались. Навкруги було зовсім тихо. "Фель, — сказав Воля, благально подивившись на Фелікса,— давай візьмемо її до себе.

— Кричатиме,— одповів Волі,— з нею ніде не сховаєшся, ба, як верещить.

— Я її заспокою,— сказав Воля і підійшов до дівчинки.

Та, побачивши хлопців, замовкла. "Ходімо,— сказав Фелікс,— мама твоя спати лягла!"

Хлопці потягли дівчинку за собою, а мала, обнявши обома ручками Феліксову шию, мовчки віддалася на їхню волю.

Фелікс і Воля з дівчинкою переповзли Прорізну вулицю й готувалися пірнути в каналізаційний люк, коли знову почули собачий гавкіт, з вікна зруйнованого будинку виплигнув величезний собака і став сновигати по бруку, винюхуючи сліди. Фелікс причинив круглу ляду й посунувся під землею, підштовхуючи дівчинку, яку тяг за собою Воля. Повзли довго, насилу протискаючись, сунулись через воду, прибирали з дороги впалу цеглу. Після цього переходу треба було заповзти ще до чавунної ринви, якою двори, розташовані вище по горі, спускали велику дощову воду. І знову Фелікс побачив проклятущого собаку, який перескочив з другого двору через дірку в цегляному паркані. Справа поверталася на погане. Фелікс пхнув Волю з дівчинкою у ринву, наказав повзти й не оглядатися. Сам швидко заповз слідом, просунувся за Волею кілька метрів і завмер. Серце стукотіло страшенно. Але він розумів, що треба сидіти й чекати, поки Воля з дівчинкою не будуть у безпеці.

Гавкав, бігаючи по дворі, собака. Фелікс боявся дихнути, він ясно усвідомив, що порятунку не буде, коли собака нанюхає його схованку. На гавкіт прибіжать німці й почнуть у ринву стріляти. В отворі ринви з’явилася собача морда. Фелікс заплющив очі: зараз собака його почує, загавкає, аж у вухах залящить, покличе хазяїна. Але собака не гавкав. Він пірнув у ринву і спритно став повзти до Фелікса. Хлопець злякався, аж руки похололи, і поліз далі. Вже він чує хекання собаки, який суне на животі за ним слідом. Вже Фелікс стомився, вже ледве рухається, вже просто лежить, підібгавши босі ноги, затуливши їх од собачих зубів. Але собака підповз щільно до Фелікса й не вкусив його. Натомість він лизав хлопцеві ноги й тоненько скавучав знайомим голосом.

— Цяця,— сказав зраділий Фелікс,— Цяцюнечка моя рідна!

І собака ще дужче заскавучав, бо це була справді Цяця, яка впізнала свого першого хазяїна. Увечері Цяця сиділа в гуртку дітей в їхньому підвалі, відновлювала знайомство з Волею й винюхувала дівчинку Талю, яка щасливо сміялася й казала: "Лоскоче!"

Одного разу, це було перед визволенням Києва од німців, Фелікс і Воля пробиралися з Мерингівської вулиці до Хрещатика через пасаж. Цяця так само повзла, як і вони, зовсім забула гавкати й чула німця за квартал, що дуже допомагало хлопцям. Наші партизани-чапаєвці ходили в далеку експедицію: вони в одному дворі знайшли грядку самосійних квітів і несли своїй Талі величезний осінній букет. Бо Таля завжди сиділа в схованці замкнена, ще й ляду до неї хлопці старанно щоразу, йдучи з дому, закладали цеглою й засипали сміттям. Виводили Талю на повітря тільки вночі та й то ненадовго. Маючи на відповідальності ще й Талю, хлопці діяли обережніше, клеїли плакати не щоночі, ходили до театру, цирку, а то до Дніпра не часто, здебільшого ясними місячними ночами, коли німці сплять, коли руїни дорогих будов не такі жахливі. Не без того було, щоб хлопці де-небудь у глухому дворі не розіклали часом вогнища й не насипали туди патронів, а самі здалека слухали, як ляскали патрони у вогні, як німецькі автомати строчили безперестанку, як часом і граната рвалася там глухо і придушено.

У пасажі Цяця тихо загарчала, попереджаючи про небезпеку. Фелікс з букетом, Воля з татковим ціпком (він завжди ходив з ним, бо це була єдина пам’ять про тата), за ними Цяця заскочили до крамнички, знаючи, що з неї є ще один вихід. До пасажу забіг,— це не був німець,— роздягнений чоловік, у самих кальсонах, босий. Здалеку застукотів автомат. Босий чоловік метнувся до пасажу, став шукати порятунку — це був, мабуть, партизан. Він кинувся до одного підвалу й швидко вибіг назад — там не було ходу далі. В цей час з’явився німець з автоматом, побіг за партизаном і стріляв. Партизан ще біг, але Фелікс зрозумів, що він гине, йому залишилось жити хвилину. Тоді Фелікс поцілував Цяцю просто в морду і тихо сказав їй:

— Візьми! — Цяця, як куля, вискочила з засідки й плигнула на німця. Той упав, але не встигла Цяця схопити його за горлянку, як він прострочив її автоматною чергою і стріляв доти, доки Цяця не завмерла нерухомо на тротуарі. Партизан устиг тим часом зникнути, а Фелікс і Воля полізли з підвалу в підвал і далі знайомою їм дорогою та так гірко плакали, так журилися за Цяцею, що заблудили...

Вони зупинилися перепочити в підвалі якогось, певно, кондитерського магазину. Стіни досі приємно й смачно пахли. Вони посідали за мурованим прилавком, крізь розвалений куток стелі доходило вечірнє світло, цементна підлога вся в ямах, за спиною хлопців — дірка десь униз. "Я тепер знаю, де ми",— сказав Фелікс, витираючи сльози. "Бідна Цяця",— зітхнув Воля. "Вона врятувала партизана!" — вигукнув Фелікс і, обнявши Волю, заридав знову.

Та ось, коли вони так сиділи, трапилося щось незвичайне: з дірки на стелі посипалися камінці, а слідом за цим зіскочив босий чоловік. Це був той самий партизан. Він пробіг повз прилавок, за яким сиділи хлопці, наштовхнувся в глибині підвалу на замкнені двері, почав їх вибивати плечем. Він важко дихав, тіло його було в крові, обличчя заросло бородою. Над діркою вгорі став німець і теж зіскочив досередини. На ньому були окуляри, хлопцям здалося, що це Адольф. Коли він пробігав повз Волю, цей перечепив його татовою палицею. Палиця відскочила геть, а фріц з усього розгону мордою в окулярах так і брякнув об цемент. Задзеленчали окуляри, покотився автомат, партизан кинувся на німця. В цю хвилину Фелікс схопив Волю за руку, вони пірнули в дірку, що була за їхніми спинами.

Букет в руці Фелікса дуже пом’явся та оббився, але Таля дуже зраділа. Одне треба було довго пояснювати дівчині — коли повернеться її улюблена "цюця Цяця".

Це була остання пригода партизанів-чапаєвців в окупованому фашистами Києві. А закінчення її відбулося в листопаді 1943 року, коли Фелікс, Воля і маленька Таля зустрічали Червону Армію. Вони стояли

край тротуару,— ці маленькі горді душі, які не хитнулися протягом довгої німецької ночі. Вони пережили гітлерівську чуму достойно і тепер стояли обідрані, босі, із засмальцьованими стрічками на картузах і трьома руками трималися за держальце саморобного прапорця. Очі їхні сяяли захватом зустрічі, вони не почували ні холоду, ні голоду. Проходили танки, і в очах танкістів назавжди зосталися ці три маленькі фігурки на безлюдних вулицях визволеного Києва. Проїздила артилерія, і гармаші довго оглядалися на непорушну трійку, і кожному хотілося підхопити їх, притулити міцно-міцно до серця.

Воля був страшенно зосереджений, йому все здавалося, що він побачить покійного тата або когось хоч подібного на тата. Але побачив він тільки татову паличку. Так, так — це був татів ціпок "Ціпок! — закричав Воля.— Ціпок татів!" І схопився за ціпок рукою та потяг до себе. Ціпок тримав молодий дядько у кожушку й чорній шапці. Він нахилився до Волі й запитав, чому він вважає, що це — саме ціпок його тата. "І ми вважаємо",— сказав поважно Фелікс, підходячи з Талею. "Але я його знайшов у підвалі на Хрещатику",— сказав дядько. "То це були ви? — з цікавістю подивився Воля.— А де ж ваша борода?" — "А ти як знаєш, що в мене була борода?" Тоді Фелікс переможно подивився на дядька: "Бо це ж він перечепив цією палицею німця в окулярах, який гнався за вами!"

* * *

Історія ця буде без кінця, коли не розповісти ще про зустріч в одному селі над Дніпром. Там жила молода жінка, в якої чоловік був секретарем районного партійного комітету і під час окупації пішов партизанити. Він зник без сліду в лісах України, а дружина з дітьми жила в своїх батьків. Хтось докопався, хто вона за одна, і сказав німцям. В результаті — її діти й батьки були розстріляні, а сама вона випадково врятувалася лише тим, що не була на той час дома.

Вже їхній район цілком було визволено, вже й з Києва німці втекли, а ця молода жінка, посивіла й змучена, чекала вістей про чоловіка: може,

хто напише, хоч де могилка його. Одного разу перед вечором,— уже хрустів під ногами свіжий сніжок, брався на ніч морозець, сонце зайшло, хоч небо ще було малинове,— перед хатою в неї зупинилася машина. Жінка виглянула з вікна й кинулася надвір. У ворота ввійшла одна довга шинель, яка волочилася по снігу. З коміра шинелі виглядали дві голови, закутані однією хусткою. За шинеллю зайшов військовий, несучи на руках щось замотане в плащ-палатку, вийняв листа з сумки й подав хазяйці. У теплій хаті з шинелі вилупилися Фелікс і Воля, з плащ-палатки — мала Таля, а лист був од названого батька цих трьох дітей.

"Дорога дружино моя,— було в листі,— ось тобі діти, які стануть замість наших рідних, замучених німцями. Ці хлопці двічі за один день урятували моє життя, і я пишаюся з того, що вони дозволили мені назвати їх синами..."